

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ७. आगस्ट, सन १८८४. अंक ८.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिंहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमचे आफिसांत विक्रीस तयार आहेत. खालीं लिहिल्या प्रमाणें रोख पैसा पाठविला असतां पाठविण्यांत येतील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकाचें नांव.	ऐन किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ श्री० पेशव्यांची बखर	१ऽ१२	ऽ२
२ श्री० भाऊ साहेबांची बखर	१ऽ८	ऽ२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	ऽ२॥
४ श्री० शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	ऽ१॥
५ वामनी प्रकरणें ४५	२	ऽ२॥
६ श्री० छत्रपती संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांचीं चरित्रें *	ऽ१४	ऽ१.
७ साष्टीची बखर *	ऽ४	ऽऽ६
८ ब्रह्मेंद्रस्वामींची बखर*	ऽ५	ऽ१
९ श्री० थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र	१	ऽ१
१० श्री० पंत प्रधान यांची शकावली *	ऽ६	ऽऽ६
११ मोरोपंतकविकृत प्रकरणें भाग १ ला	२	ऽ२ऽ६
१२ अनेककविकृत प्रकरणें भाग १ ला	२	ऽ२ऽ६
विठ्ठलकविकृत बिल्हणचरित्र *	ऽ२	ऽऽ६
विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर यांची बखर *	ऽ२	ऽऽ६
राजव्यवहारकोश	ऽ१	ऽऽ६
काल्यकुतूहलम् *	०५	ऽऽ६
परशुरामपंत भाऊ पटवर्धन यांचेंचरित्र	१	ऽऽ६
पुष्पबाण विलास	ऽ१	ऽऽ६
अमरुशतक	ऽ६	ऽऽ६

ज्यांच्या नांवावर * अशी फुली केली आहे तीं प्रकरणें सुटीं आहेत. बांधिलेलीं नाहींत. बांधून पाहिजे असल्यास त्याजबद्दल खर्च निराळा पडेल.

अनुक्रमणिका

वर्गणीदारांस सूचना.

अवश्य लक्ष देणें.

☞ त्रि० त्रि० यापुढें काव्येतिहास-संग्रहासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनीआर्डरी वगैरे पाठविणें त्या, म्यानेजर काव्येतिहास-संग्रह आली-बाग जि० कुलाबा या पत्त्यावर पाठवाव्या. हे विनंती.

काव्येतिहास-संग्रह-व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

पाणिपतची बखर.

उपोद्घात.

पाणिपत हें नांव कानीं आलें किंवा त्याची आठवण झाली कीं, मनाची चमत्कारिक स्थिति होते. दुःख व अभिमान दोन्हीही जागृत होतात. अभिमान अशासाठीं कीं, ह्या घनघोर युद्धाच्या प्रसंगीं आम्हां मराठ्यांनीं शौर्य, धारिष्ट दृढनिश्चय, राजनिष्ठा, इत्यादि जे गुण आपल्या अंगीं दाखविले, ते मनांत येऊन आम्हांस मोठें भूषण वाटतें. दुःख अशासाठीं कीं, कृत प्रयत्न सर्व व्यर्थ होऊन शेवटीं आमचा पराजय व सर्वस्वनाश झाला, आणि ह्या युद्धांत जय प्राप्त झाला असता तर त्यापासून जें वैभव व सार्वभौमत्व प्राप्त झालें असतें, त्यांस आम्ही अंतरलों. ह्या युद्धाच्या कथा वाचून तर आपली स्थिति याहूनही चमत्कारिक होते. अपजयामुळें व सर्वस्वहानीमुळें कितीही वाईट वाटो, ह्या युद्धाचें वृत्त वाचल्यावर कितीही दुःखाचे उसासे येवोत, पुनः पुनः ती युद्धकथा व ते भारती पराक्रम वाचण्यास आपण उत्सुक होतों. आपलें चित्त वेधून जातें. मनाची तंद्री तिकडे लागते. अभिमन्युवत् शरसंधान करणारा विश्वासराय, धृष्टद्युम्नतुल्य खड्गपटु जनकोजी शिंदा, भीमार्जुनसम एक बाजू संभाळणारा युद्धकुशल यशवंतराव पवार, घटोत्कचाच्या पर्वतवृष्टाप्रमाणें लोहगोलांची वृष्टि करणारा इब्राहिमखान गारदी, अश्वत्थामा कृपाचार्यासारखे मेहेंदळे व विंचूरकर, द्रोणाचार्यासारखे वृद्ध मल्हारराव होळकर, सुयोधनाप्रमाणें मानधनाग्रणी, व आकाश कोसळलें असतांही न डगमगणाऱ्या सत्यप्रतिज्ञ कर्णाच्या तोलाचे रणधीर सदाशिवराव भाऊ प्रभृति मंडळींचें कडोविकडीचें धारिष्ट व पराक्रम यांचें वर्णन वाचतांना वांचकाचें लय तिकडेच लागतें. आपण त्या प्रसंगीं तेथेंच आहों असा, तसें प्रत्यक्ष नसतांही, भास होतो. वर्णनाप्रमाणें वाचकाचे मनोभाव होऊं लागतात. सड्या स्वाऱ्या करून मोकळे राहून गनीमी काव्यानें शत्रूंशीं लढाई करावी असें प्रथम सांगितलें असतां, व पुढें शत्रूकडून तहाचें बोलणें आलें तेव्हां "भाऊसाहेब, तूर्त तह करावा पुढें गिलच्यास पाहून घेतां येईल," अशी सल्ला दिली असतां, भाऊसाहेबांनीं दुराग्रहानें तें कांहीं ऐकिलें नाहीं, हें वाचून आपणांस भीष्मद्रोणादिकांच्या उपदेशाचें व शकुनीनें भारलेल्या हटवादी सुयोधनाचें स्मरण होऊन खेद होतो; विश्वासराव याचें आकस्मिक पतन पाहून अभिमन्यूच्या अकालिक मरणाप्रमाणें वाईट वाटतें;

जनकोजी शिंदा ज्यास देशीं परत जा असें सांगितलें असतां " स्वामींचें पादत्राण पडेल तेथें माझें शीर पडेल " असें म्हणून जो भाऊंच्या परिणामाचा वांटेकरी झाला, त्याजवरील शेवटील प्रसंग वाचून अंतःकरण पिळून जातें. युद्धनायकांच्या उठावणी बरोबर वाचकाच्या मनाचीही उठावणी होते, त्यांनीं माघारें घेतलें कीं वाचकाचें मनही माघारें घेतें, त्यांच्या आशेबरोबर यास आशा उत्पन्न होते, त्यांची नाउमेद झालेली पाहून याचीही नाउमेद होते; असा कांहीं ह्या शोकरसावसानी युद्धचरित्राचा भयानकरूपी तर खराच, पण मोठा मोहक कथाभाग आहे.

२. असो, अशा ह्या महायुद्धाचीं वृत्तें आपल्या लोकांनीं निरनिराळीं लिहून ठेविलेलीं आढळतात. तीं सर्व पृथक् पृथक् वाचलीं असतां पूर्वोक्त प्रकारें चित्ताचें रंजन होऊन रचणारे भिन्न भिन्न असल्यामुळें भिन्न भिन्न प्रकारची रचना व कोठ कोठें मूळ कथेंत फरकही दृष्टीस पडतात. याजकरितां हे सर्व ग्रंथ यथावकाश प्रकाशित करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. भाऊसाहेबांची बखर म्हणून जो ग्रंथ आम्हीं मागें ह्या पुस्तकांत प्रकाशित केला, त्यांत तर इसवी सन १७५२ पासून तो सन १७६१ पर्यंत हिंदुस्थानांत मराठ्यांनीं ज्या मोहिमी केल्या त्या सर्वांचें वर्णन आहे. अंताजी माणकेश्वर हे सरदार हिंदुस्थानांतील कारभारांचे वाकबगार असून शेवटच्या लढाईंतही होते. त्यांनीं या युद्धाचा आरंभापासून सर्व हकीकत लिहिलेली आहे. ह्या प्रकरणाच्या दोन चार प्रती आम्हांस मिळाल्या आहेत. मल्हारराव होळकर यांणीं पेशवे सरकारास या युद्धाची, किंबहुना या मोहिमेची, अव्वल अखेर सविस्तर माहिती लिहून कळविली ती " होळकराची थैली " ह्या नांवानें सुप्रसिद्ध आहे. ह्या होळकराच्या थैलीची प्रत आम्हांस अद्याप उपलब्ध झाली नाहीं. दुसरी एक बखर मोरो हरी या नांवाच्या गृहस्थास नारो सखाराम यांनीं लिहिलेली आहे. हिच्या कांहीं प्रती आम्हांकडे आलेल्या आहेत. मोरो हरी व नारो सखाराम या नांवांचे कोणी पुरुष खरोखर होऊन गेले, किंवा बखर लिहिण्याच्या पद्धतीप्रमाणें लिहिणारानें ह्या दोन व्यक्ति कल्पून बखर लिहिण्यास आरंभ केला, हें समजण्यास आम्हांस मार्ग नाहीं. रघुनाथ यादव, हिमत चिटणीस पेशवे यांचे, यांनीं ही श्रीमंत गोपिकाबाई साहेब, श्रीमंत नानासाहेब यांचें कुटुंब, यांच्या सांगण्यावरून ह्या युद्धाची एक बखर लिहिली. अशा ह्या युद्धाच्या नानाप्रकारच्या बखरी लिहिल्या गेल्या. ह्यांपैकीं ह्यांतील शेवटली म्हणजे रघुनाथ यादव यांनीं रचलेली हिचें प्रकाशन करण्यास आम्ही आज आरंभ करितों.

आतां कोणी म्हणेल कीं, एकदां पाणिपतच्या युद्धाची हकीकत भाऊसाहे-

बांच्या बखरींत आली असतां पुनः ती कां छापावी ? या प्रश्नाचें उत्तर आम्हीं अंशतः वरतीं दिलें आहेच कीं, ग्रंथा ग्रंथामध्यें इतिहाससंबंधें कांहीं फरक असतात, सबब ते सर्व प्रसिद्ध झाले असतां भावी इतिहासकार यांस फार उपयोगीं पडतील. परंतु, ह्या शिवाय भाषेच्या संबंधें पहातां अशा प्रकारचे सर्व ग्रंथ जसेच्या तसेच प्रसिद्ध व्हावे, हें फार इष्ट आहे. एका ग्रंथकाराची भाषा दुसऱ्या ग्रंथकाराच्या भाषेशीं जमत नाहीं. एकाची शैली एका प्रकारची, दुसऱ्याची दुसऱ्या प्रकारची. भाऊसाहेबांच्या बखरीच्या भाषेंत आणि पेशव्यांच्या बखरीच्या भाषेंत फार तफावत आहे. तसेंच पेशवे यांच्या शकावलीची भाषा, व सातारच्या महाराजांचीं चरित्रें प्रसिद्ध होत आहेत त्यांची भाषा, यांतही फरक आहे, असें थोडेंसें सूक्ष्म रीतीनें पाहिलें असतां ध्यानांत येईल. आमच्या ह्या पुस्तकाचा उद्देश नुसतीं इतिहासाचीं साधनें असतील तेवढींच प्रसिद्ध करावीं, असा नाहीं. फक्त असाच उद्देश असता, तर बखरींतील ऐतिहासिक गोष्टींचीं टिपणें करून डफ साहेबांच्या ग्रंथाशीं जेथें विरोध येईल तीं स्थळें दाखविलीं असतीं, म्हणजे कदाचित् बस झालें असतें. सर्व ग्रंथचेग्रंथ छापण्याचें नको होतें. पण मराठी भाषेंत लिहिलेले जुने गद्य ग्रंथ, ज्यांच्या अस्तित्वाविषयीं माहिती नसल्यामुळें स्वर्गवासी रा० ब० दादोबा पांडुरंगांसारखे महाराष्ट्रभाषाभक्त शोधक पुरुष हळ हळ करीत, असे बाहेर जगा पुढें यावे, व जुन्या महाराष्ट्र ग्रंथकारांचा उद्धार होऊन मराठी भाषेची एके प्रकारची उणी व नाहींशी व्हावी, हाही ह्या पुस्तकाचा हेतु आहे. काव्येतिहास–संग्रहाच्या ऐतिहासिक भागाचा उपोद्घात प्रथम वर्षाच्या प्रथम अंकांत आला आहे तो वाचिला असतां ह्या गोष्टीची चांगली फोड होईल. सारांश हे दोन्ही हेतु

* तथापि इतिहास हा मोठा व्यापक विषय आहे, त्यास हेंही बस होणार नाहीं. लोकांचे आचार विचार, धर्म, नीति, रीतीभाती, सामाजिक समारंभ, विद्या व कला यांचा उदय किंवा ऱ्हास, थोर पुरुषाचे स्वभाव, इत्यादि ज्या अनेक उपयुक्त गोष्टी त्यांचें खरें स्वरूप नुसत्या टिपणांनीं कधींही मनावर नीट बिंबावयाचें नाहीं. त्याला त्या त्या देशच्या व त्या त्या काळच्या लोकांनीं लिहिलेलीं सविस्तर वर्णनेंच पाहिजेत. या संबंधें येथें फार पाल्हाळ न लावितां एक दोन उदाहरणें देऊं म्हणजे पुरे. कांहीं कांही ग्रंथांत शिवाजी महाराजांस राज्याभिषेक मोठ्या समारंभानें झाला, किंवा सवाई माधवराव यांचें लग्न मोठ्या कडाक्याचें झालें, असें लिहिलेलें आढळतें. पण अशा तुटपुंजा टिपणांवरून मनावर विशेष ग्रह होत नाहीं. तींच चिटणिसांच्या शिव छत्रपतीच्या सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत व पेशव्यांच्या बखरींत ह्या दोन समारंभांचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे मन दंग होऊन त्या त्या राज पुरुषांच्या वैभवाचें व सत्तेचें खरें स्वरूप कळून येतें व लोकाचाराचेही अनेक प्रकार नजरेस येतात.

ध्यानांत घेतले म्हणजे ह्या युद्धाची ही दुसरी बखर छापण्यास सुरू केली ह्या बद्दल कोणी आम्हांस दोष देणार नाहीं.

३. ह्या बखरीविषयीं व आम्हांस उपलब्ध असलेल्या प्रतींविषयीं कांहीं माहिती देणें इष्ट आहे ती देऊन नंतर मूळ ग्रंथास आरंभ करूं.

वर लिहिलेंच आहे कीं, ही बखर श्रीमंत गोपिकाबाईसाहेब यांजकरितां चिटणिशीकडील रघुनाथ यादव यांनीं रचिली. ग्रंथकारानें ग्रंथरचना करण्यास आधार कोणते लेख घेतले, व ही बखर कधीं लिहिली, याजबद्दल त्यानेंच बखरीच्या शेवटीं लिहिलें आहे कीं, " एक बारसनीम शत्रूकडील व [एक] श्रीमंतांकडील या उभयतांचे दिनचर्येचें वर्तमान दफात्यास चिटणिसांनीं वार केलें, त्यांचीं संगत पाहून कच्चा मजकूर सेवेशीं निवेदन करण्याकरितां यथामतीनें बखर सजवून सेवेशीं पाठविली आहे. शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे, माहे फाल्गुन शुद्ध ५ पंचमी मंदवासर मुक्काम पुणें. " पाणिपत येथील युद्ध शके १६८२ पौषमासीं झालें आणि ही बखर शके १६८४ फाल्गुनमासीं लिहिली, म्हणजे युद्ध झाल्यानंतर सुमारें दोन वर्षे दोन महिन्यांनीं ही बखर लिहिली गेली, यावरून व चिटणिसांचें दफातें ग्रंथकारास आधारभूत झालें यावरून, लिहिलेली हकीकत विश्वसनीय आहे असें ह्मणण्यास बाध येत नाहीं. बखर रचणार रघुनाथ यादव यांजविषयीं माहिती वर लिहिल्याशिवाय अधिक मिळाली नाहीं.

(अ) ह्या बखरीची पहिली प्रत पुणें येथील राजश्री शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांच्या मार्फत मिळाली. ही लांबी उभ्या बंदांवर लिहिलेली आहे. अक्षर चांगलें आहे. आम्हीं प्रत केल्यावर लागलीच शाळिग्राम यांनीं आपली प्रत आम्हांकडून परत नेली, त्यामुळें तिजविषयीं विशेष हकीकत येथें देतां येत नाहीं.

(आ) दुसरी प्रत भिंवडी येथील एका गृहस्थानें आम्हांकडे पाठविली. ही जुन्नरी कागदांच्या चौरस बंदांवर दोन्ही बाजूंनीं बुकासारखी वही बांधून त्याजवर लिहिली आहे. हिच्या पहिल्या बंदाचें डावें अर्ध गेलें असल्यामुळें व उजवें जीर्ण झाल्यामुळें पहिलीं दोन पृष्ठें नाहींत, असेंच ह्मणावयाचें. दोन पृष्ठांचा एक बंद, याप्रमाणें एकेचाळीसाव्या बंदावर म्हणजे ८१ व्या पृष्ठावर ही बखर समाप्त झाली आहे. ८२ व्या पृष्ठापासून श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे, याजकरितां शककर्ते शिवाजी महाराज यांच्या अव्वलीपासून लिहिलेली बखर आहे. ती सवाई माधवराव यांच्या लग्नापर्यंत आणून संपविली आहे असें दिसतें. शेवटील कांहीं बंद गहाळ जाहलेले आहेत. ह्या प्रतीचें अक्षर बा-

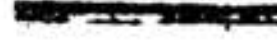
टोळें, वळणदार, व सुवाच्य लिहिलेलें आहे. पृष्ठांचीं लांबी रुंदी फूट फूट असून प्रत्येक पृष्ठावर अकरा ओळी लिहिलेल्या आहेत. वही सुटून बंद निरनिराळे व बरेच जीर्ण झालेले आहेत, तरी अक्षरें शाबूद आहेत. 'कृष्णाजी त्रिंबक जोगळेकर' असें नांव प्रथम पृष्ठाच्या जीर्ण झालेल्या उजव्या अर्धावर दोनदां घातलेलें आहे. शेवटीं "ही किताबत महंमद इब्राइम वल्लद बापूसाहेब कबे सुभेदार वस्ती कसबे ठाणें तारीख १२ माहे मे सन १८२४ ता० १२ माहें रमजान शरीफ सन १२३९ हिजरी शकें १७४६ तारणनाम संवत्सरे वैशाख वद्य १ प्रतिपदा बुधवार दिवसाचे अकरा वरावर समाप्त केली. हस्ताक्षर गोपाळराव बल्लाळ गद्रे वसईकर हल्लीं वस्ती कसबे ठाणें" असा लेख आहे. यावरून ही प्रत लिहून साठ वर्षें होऊन गेलीं, व मूळ मालकापासून ती जोगळेकर यांजकडे मागाहून आली, असें होतें. प्रत करणारानें प्रत कोठल्या प्रतीवरून केली तें लिहिलें असतें तर बरें झालें असतें. ह्या प्रतीचा आम्हांस उपयोग फार झाला. ह्या ठाणे प्रतीचा व वरील पुणे प्रतीचा मेळ सर्वांशीं जमतो, असें ताडून पाहतां दिसोन आलें. व आम्ही ह्या दोन प्रतींवरूनच मुख्यतः पुढील बखर छापण्याचें योजिलें आहे.

(इ) तिसरी प्रत रा० रा० वामनराव दाजी ओक यांनीं नागपुराहून बाळबोध प्रत करून पाठविली ती. तिच्यावर मूळ बखरीचा शक १६८३ वृषानाम संवत्सर असा दिला आहे. मिती फाल्गुन शुद्ध १५ पौर्णिमा आहे. यावरून तर युद्ध झाल्यावर १ वर्ष २ महिन्यांनींच ही रचिली असें होतें. "ही नकलेची नकल श्रावण शुद्ध ५ पंचमी शके १९५४ [?] आनंदनाम संवत्सरे मुक्काम पुणें" येथें केली, असें शेवटीं लिहिलें आहे. ह्यावरून प्रत कधीं केली ह्याचा निर्णय होत नाहीं. नकल करणारा श्रीधर गणेश परांजपे. ह्या नागपूर प्रतींत व वरील पुणें आणि ठाणें प्रतींत मजकूर जरी शेवटपर्यंत एकच आहे, तथापि नागपूर प्रतींत पुष्कळ ठिकाणीं शब्द व वाक्यें ज्यास्त आढळतात. ज्या प्रतीवरून राजश्री ओक यांनीं आह्मांकरितां ही प्रत केली, ती आह्मांकडे न आल्यामुळें तिच्या स्वरूपाबद्दल कांहीं लिहितां येत नाहीं. तथापि ती बरी लिहिली असावी असें वाटतें.

(ई) पुणें येथें बाजारांत आम्हीं एक प्रत विकत घेतली ही चौथी प्रत. हिच्या प्रथम पृष्ठावर श्रीकाराच्या डाव्या कोपऱ्यावर 'सखाराम मोरेश्वर वझे दस्तुर खुद्द' असें नांव आहे. हिचे साठ पांसष्ट बंद असावे, पैकीं साडेअठ्ठेचाळीस बंद आम्हांस मिळाले. ही प्रत करणारास मूळ प्रतीचें अक्षर पुष्कळ ठिकाणीं लागलें नाहीं असें दिसतें. हिचे खर्चीं बंद उभे दोन फूट लांब व चार इंच

रुंद असे आहेत. अक्षर बरें आहे. ही बंदाच्या एका बाजूनें लिहिलेली आहे. हिचे शेवटले बंद नसल्यामुळें ही कोणी कधीं व कोठल्या प्रतीवरून लिहिली हें कळण्यास मार्ग नाहीं. हिचा व वरील नागपूर प्रतीचा बराच मेळ पडतो.

४. ही बखर छापण्यास तयार करण्याच्या कामांत आमचे स्नेही रावसाहेब दामोदर गोविंद घारपुरे, बी. ए. सबजज्ज यावल यांनीं नी पुष्कळ मदत केली, तिजबद्दल त्यांचे आभार मानून आम्ही मूळ ग्रंथास आरंभ करितों.

अनुक्रमणिका

रघुनाथ यादवकृत

पाणिपतची बखर.

॥ श्रीगणपती प्रसन्न. ॥

श्रीमंत महाराज मातोश्री गोपिकाबाई[1] साहेब मुक्काम शहर पुणें साहेबांचे सेवेशीं.

आज्ञाधारक रघुनाथ यादव लेखक हिम्मतें[2] चिटणीसें[3] कृतानेक साष्टांग दंडवंत[4]. विज्ञापना तागाइत छ २५ जमादिलाखर पावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. नवी खबर श्रीमंत यांजकडून वर्तमान आजपर्यंत झालें तें विदित व्हावें म्हणून आज्ञाधारकास आज्ञा जहाली. त्यास यथामतीनें निवेदन करितों. श्रवण केलें पाहिजे.

यथापूर्व कथन. श्रीमंत महाराज राजश्री शाहू महाराज छत्रपति यांणीं निजधामास जाते समयीं राजश्री नानासाहेबांस व भाऊसाहेबांस सातारियाचे मुक्कामीं समक्ष बोलावून आणून, सर्व निरवानिरव करून, शिक्के कटार हवालीं करून, मस्तकीं वरदहस्त ठेविला. आणि आज्ञा जहाली जे "माझे मागें सकल पृथ्वीचें राज्य करणें तें तुम्हांशिवाय राज्यास धणी कोणी दिसत ... आहून महाराज कैलासभुवनास गेले. मागें राजश्री ... भाऊसाहेब यांणीं आपल्या पराक्रमानें अटकेपर्यंत मुलुख काबीज केला. बारा वर्षे सकल

---

१. 'गोपिका' हा शब्द प्र० ४ मध्यें नाहीं.
गोपिकाबाई ही रास्त्यांची मुलगी. *

२. हिमत=ताबा.

३. चिटणीस पेशव्यांचे. यांचे मूळ पुरुष निळो बल्लाळ; खंडो बल्लाळ, महाराजांचे चिटणीस, यांचे बंधु.

४. 'दंडवत' असें लिहिलें आहे या वरून रघुनाथ यादव हे परभू होते असें दिसतें.

५. मार्गशीर्ष वद्य ३ शुक्रवार शके १६७१, शाहू महाराजांचें चरित्र. पण पेशव्यांचे शकावलींत "मार्गशीर्ष शुद्ध १स देहविसर्जन झालें" असें आहे.

६. "राजश्री नानासाहेब व भाऊसाहेब हे त्या ठिकाणींच होते ते समयीं नानांस समीप बोलावून आणिलें आणि गळ्यांत शिक्के घातले आणि—" असा पाठ प्र० ४ मध्यें आहे. एवंच भाऊही सातारां होते असा भाव सर्व प्रतींचा होतोच—पण भाऊ या वेळीं पुण्यास होते असें इतरत्र आढळतें. नाना भाऊंचें परस्पर प्रेम फार, तेव्हां जेथें नाना तेथें भाऊही असावे असें बखर लेखकास वाटून ते सातारास होते असें म्हटलें आहेसें दिसतें.

७. हे शब्द प्र० ४ मध्यें अधिक आहेत.

८. 'त्यांचे शिक्यावर' प्र० ४.

९. मूळांत 'काबील' असें आहे.
काबील=हुशार, योग्य.

अनुक्रमणिका

पृथ्वीचें राज्य केलें. राज्याचा उदयं दिवसें दिवस होत चालला. सर्व जग प्रांतांतील किल्ले कोट व महादुर्गें सोडविलीं. एक सत्तेनें[12] मांडलिक राजे सेवक होऊन दास्यत्व करूं लागले. असा ""क्रम थोर सर्वांविशेष जाहला असतां त्यास पुढें होणारें भविष्यै बलवंत, याज-रितां राजश्री नानासाहेबांस बुद्धि जहाली जे, राजश्री भाऊसाहेबांस हिंदुस्थानांत फौज देऊन रवाना करावें. ते समयीं राजश्री महादाजीपंत पुरंधरे यांहीं श्रीमंत महाराज यांस विनंती केली कीं, "भाऊसाहेबांस एकंदरें हिंदुस्थानचे मोहिमेस पाठवूं नये. भाऊसाहेबांचे कारभाराचा हावभाव दुसरे कोणास येणार नाहीं. सर्व राज्याचा भार त्यांजवर आहे." असें कित्येक प्रकारें सांगितलें. ते समयीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "भाऊसाहेबांचे चित्तांत स्वारीस जाण्याचें आहे याजकरितां त्यांस पाठवितों. त्यांचाही मानस फार दिवस आहे. याजकरितां येविशीं[17] स्वारी करून आले म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल." तेव्हां महादाजीपंत पुरंधरे यांणीं उत्तर केलें कीं, "कैलासवासी चिमाजी आपा यांणीं पूर्वीं बहुत पराक्रम केला, त्यांचे चिरंजीवें भाऊसाहेब हे लढाईस मागें हटणार नाहींत. शत्रूस पराभवितील किंवा आपण कैलासवासी होतील. त्यांत सहसा अन्यथा नाहीं. याजकरितां त्यांस सहसा पाठवूं नये." ते समयीं सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांणीं अनमोदन दिलें कीं, त्यांसें रवाना केलें पाहिजे. सबब दृढ निश्चय करून, मागाल ... "गाल. पर्टेही रूमशाम येथें स्वराज्यै करणें हीच उमेद भाऊसाहेबांचेही मनांत आहे, दुसरा निजध्यास नाहीं; इराणीही अटकेपार होता तो अटक नदी उतरून आलीकडे आला, त्यास अटकेपार घालवावा या कारणास्तव राजश्री सदाशिवपंत भाऊ व चिरंजीव विश्वासराव साहेब यांची रवानगी केली पाहिजे, अशी मसलत करून [illegible]मागमें प्रमुख सरदार नामांकित

---

१०. 'उपाय' असें कांहीं प्रतींत आढळतें. तो अर्थात् लेखकप्रमाद आहे.

११. 'सर्व राज्य जगत्रांतील' प्र० ४.

१२. "एक सत्ता केली. मांडलिक०" प्र० ४.

१३. 'लोक' असा कांहीं प्रतींचा पाठ आहे.

१४. ह्या विषयीं निरनिराळे ठिकाणीं निरनिराळे लेख आहेत. नानांच्या मनांत भाऊ विषयीं वाईट आलें होतें असा या बखरीचा आशय आहे.

१५. एकंदर=बिलकुल, कधींही.

१६. ही गोष्ट तर खरीच—पुरंदऱ्यांप्रमाणें मल्हारराव होळकर याचेंही मत असेंच होतें. भाऊसाहेबांची बखर पृ० ११ पहा.

१७. 'व त्यांजला गर्वही झाला आहे. यास्तव येवढी०' प्र० ४.

१८. 'खातरी' प्र० ४.

१९. येथपासून प्र० ३ ही उपलब्ध आहे.

२०. 'त्यांसच' प्र० ४.

२१. 'स्वस्थता' प्र० ४.

देऊन हिंदुस्थान प्रांतीं रवानगी केली. त्यांची नांवनिसी बितपसील असामी: —

१ मल्हारजी होळकर.	१ रामराव खंडोजी देवकांते.[24]	१ नारायणराव मोहिते.
१ जनकोजी शिंदे.	१ सिधोजी कामरे.	१ देवजी शिवनेरे.
१ दमाजी गायकवाड.	१ सयाजी ठोंनगे.[25]	१ बळवंतराव गणपत.
१ यशवंतराव पवार.	१ गोपाळेराव.[26]	१ शामराव गणेश.
१ समशेर बहादर.	१ गोविंदपंत बुंदेले.	१ आनंदराव पवार.
१ त्रिंबकराव सदाशिव.	१ सुलतानराव.[27]	१ लिंगोजी नारायण.
१ नाना पुरंधरे.	१ हणमंतराव सोनवर्णेकर.[28]	१ नरसिंगराव बांडे
१ सोनाजी भापकर.	१ रघुनाथजीबावा.	१ मानसिंगराव बांडे[31].
१ विठ्ठल शिवदेव.	१ बहिरजी शेंडगे.[29]	१ बळवंतराव विनायक.
१ उमाजी माहारेणे.[22]	१ गोविंदपंत.	१ विसाजी महारुद्र.
१ तुकोजी पवांरे.[23]	१ अपाजी जाधवराव.	१ बांजे लोक.
	१ संताजी आंटोळे.[30]	१ हुजरात.
११	१२	१२

३५

सदर्हूप्रमाणें[32] नामांकित बरोबर सरदार व या खेरीज चाळीस हजार धारकरी शिवाय सरदार, याप्रमाणें फौजेचा जमाव करून रवानगी केली. गंगापार[33] हातांच नबाबांनीं कटकट काढली. त्यांचें पारिपत्य[34] करून चवसष्ट लक्षांचा मुलुख[35] सोडवून[36] पुढें नर्मदेपार गेले. तों फौजेचा तळ उज्जनी पावेतों पडत चालला. त्या प्रांतींचे जे जे सरदार व अप्पाजी-राव व अंताजी माणकेश्वर

२२. 'महार्णव' प्र० ४. मराठ्यांत दो-न्ही आडनांवें आढळतात.

२३. 'तुकोजी होळकर यांचे पुत्र' प्र० १.

२४. 'पोवार' प्र० ४.

२५. 'वानगे' प्र० १ 'वाघ' प्र० ४.

२६. 'बुधले' हें आडनांव प्र० ४ खेरीज दुसऱ्या प्रती देत नाहींत, नुसतें 'गोपाळराव' असेंच त्यांत आहे.

२७. 'मुलतानजी निंबाळकर' प्र० ३. 'येसूजी निंबाळकर' प्र० ४.

२८. 'सालवेकर' प्र० १ व ४. 'सान-वलकर' प्र० १.

२९. 'संडगे' प्र० १. 'शेटगे' प्र० ३.

३०. 'आठवले' प्र० १ व २.

३१. 'मानसिंग' प्र० १ मध्यें नाहीं.

* बाजेलोक=कांहीं इसम, दुसरे लोक.

३२. याशिवाय प्र० ४ मध्यें नांवें आ-हेत तीं नागोजी रणदिवे, रामचंद्र नरहर, शिवाजी गंगाधर, गोपाळ गणेश.

३३. गंगा=गोदा.

३४. 'त्याशीं युद्ध' प्र० ४.

३५. '० ची जहागीर' प्र० ४.

३६. हा मुलुख उदगीर येथें १७६० सालीं मोंगलांचा मोड करून भाऊंनीं घे-तला होता.

वगैरे पथके[37] होते ते येऊन भेटले. संपत्ति, दौरा[38], मित्र, भावें करून अनुकूळ जहाले. वरचेवर आला स्वार[39] घोडाराउत, ठेवीत चालले. क्षिप्रापार होऊन मजल दरमजल पुढें चालले. हजिरी गणतीस एकंदर लहान थोर सरदार मिळून साडे तीन लक्ष घोडेराऊत अंमले[40]. या खेरीज पायदळ साठ हजार. ऐसा एकंदर जमाव **जाट** व **मराठे** आदि करून सव्वा चार लक्ष फौज गणतीस लागली. राजश्री **मल्हाराव होळकर** यांचा तोफखाना जरबी[41] सुमारें ३०० तीनशे व सरकारी तोफखाना बरोबरचा सुमारें ४००. या खेरीज उज्जनींतील व **पायगडांतील** व **झांसींतील** व **नरवरांतील** मिळोन सुमारें ५०० पांचशें. ऐसा तोफखाना जरबा[41] सुमारें[42] १२०० बाराशें. या खेरीज नेजाला व सुतरनाला[43] फूट मढिया[44] एकूण आवाज दोन हजार व बाणाच्या कैच्या सुमारें ४०,००० चाळिस हजार. शिवाय दारू गोळा. पुरें सामान शिलें[45]पोस करून शहाण्णव कुळींचे मराठे जमा करून, अंगीं ज्यांच्या मर्दुमी, समशेरबहादुर रणपंडित[46], याजप्रमाणें फौजेचा बंदोबस्त करून दिल्लीचे सुमारें **सदाशिवपंत** परम आनंदे[47] करून हर्षभरित चालले. अंतरवेदीपासून तहत बंगाला आदि करून बादशाहीगिरीचा[48] पेशजीचा खालीसा अंमल मुलुख मारून दक्षण राज्य केलें. इतुक्या लष्करास खर्चास[49] व दाणा वैरणीस कांहीं मुलुकांत बाकी राहिली नाहीं. सात आठ गांवचा नागा मुक्कामास पाहिजे. सेनासागर दिवसेंदिवस अधिक उचंबळत चालला. पुढें **जाट** आदिकरून जे जे भूमे[50] त्या प्रांतीचे होते तितके अनुकूळ जहाले. चोहोंकडील फौजा मिळोन **यमुनातटाकास सदाशिवपंत भाऊ** दाखल जहाले.

बुंधेलखंड व बंगाला येथील रजपूत यांनीं व मांडलिक राजे यांणीं आप-

---

३७. पथके—सुमारें १०० स्वारांचें एक पथक, त्यावरील सरदार तो पथक्या.

३८. 'सर्व संगतीदार' प्र० ४.

३९. 'आणिक [किंवा] आणिला स्वार उत्तम घोडेराऊत' असाही पाठ आहे.

४०. 'मोजला' प्र० ४.

४१. 'जरबा'? तोफांचा प्रकार आहे किंवा 'नग' 'डाग' ह्या अर्थी? 'जरब' असें घेतलें तर अर्थाची विसंगत होत नाहीं. तथापि मिळालेल्या दोन्ही ही चांगल्या प्रतींत 'जरबा' असें स्पष्ट आहे.

४२. 'हाडमार' प्र० ३ 'मोठा' प्र० ४.

४३. सुतर=शुतर. शुतरनाला=उंटावरील मांडी, तोफा.

४४. 'फूठमढिया' प्र० २. 'फटमडलिया' प्र० १. 'फटकडिया' प्र० ३।४.

४५. शिलेपोस=(कवच-सुगोपित)तयार.

४६. या पुढें 'रणधुरंधर, रणशूर' असें प्र० ३ मध्यें आहे.

४७. 'तवेशें'=त्वेषें प्र० ४.

४८. 'बादशाहीगिर्द' '°जिरी°' पाठ.

४९. प्र० १ व २ 'लष्करास व खर्चास.'

५०. भुमे=त्या भूमोवरील, त्या देशाचे राहणारे, माहितगार.

ल्याले सेरदेशीं फौजा घेऊन येऊन दोहींकडे अंग न देतां सलुख राखून, मित्रत्व संपादून आपआपले स्वस्थलास स्वस्थ राहिले. इराणीस किंवा सदाशिवपंतासही सामील जहाले नाहींत. तसे अंतरवेदीकर जयसिंग यांणीं आपली फौज दोघांसही कुमकेस न देतां आपल्या स्वस्थानावर होते. हस्तनापूरवासी पातशहा यांणीं बदनजर धरून, इराणी व आपण एकत्र होऊन, दक्षणी फौजेचा उपमर्द करावयाचा विचार आरंभून, मनसूर अल्ली व महमदखान व भोलीभुजसिंग राजे अयोध्येचे यांणीं व सुजात दौले या सर्वांनीं कुमति करून इराणी आणावयाचा संकेत केला.

हा मजकूर तपशीलवार सदाशिवपंतांस कळला. तेव्हां सदाशिवपंतांनीं सुजात दौला याजकडे मातबर माणूस वकिलीस पाठवून बोलणें घातलें कीं, "मागें अबदल्ली इराणी बेइमानी होऊन बादशाहीचा र्‍हास केला. दिल्लीपद बादशाहींत बाकी राहिली नाहीं. व तुम्ही व मनसूर अल्ली मिळोन इराणीस घेऊन येतां ही गोष्ट अनुचित, यांत कांहीं ताजकी होतां दिसत नाहीं. इराणीस पेशीं होऊं न देतां तुम्हीं व आम्हीं एकत्र होऊन, पेशजीचें उसनें घेऊन अगदीं नेस्तनाबूद करावा. अबदल्ली इराणी मोठ्या उल्हासें मजल दरमजल येतो, त्यास ठायींचे ठायीं ठेविल्यास उत्तम आहे. इराणी याणीं लाहोर फत्ते केली. बादशाही सिंहासनें मोडित चालिला. असें असतां तुम्हीं इराणीस अंग दिल्हें, हें उत्तम केलें नाहीं." म्हणोन बहुत प्रकारें वकिलांनीं बोध केला. परंतु सुजात दौले यांणीं व मनसूर अल्ली यांणीं स्वहित न पहातां न ऐकतां पेशवे

५१. 'सरहद्दीस' प्र० ३. 'सारेदेश' प्र० ४.

५२. बदनजर=वाईट दृष्टि; कुबुद्धि.

५३. मनसूरअल्ली म्हणजे सफदरजंग, सुजा उद्दवला ह्याचा बाप, आणि तो मरून त्याच्या पाठीमागें गादीचा मालक त्याचा मुलगा सुजा हा झाला होता. 'मनसूरअल्ली' असें पुढेंही अनेकदा आलें आहे. पण ही ग्रंथकाराची चुकी आहे. 'नजाबखान रोहिल्या' बद्दल 'मनसूरअल्ली' हें नांव दिलेलें आहे असें दिसतें.

५४. मातबर=थोर, वजनदार.

५५. 'येऊन' प्र० ३ व ४.

५६. 'हाराष' प्र० २. र्‍हास या शब्दावरूनच 'हाराष' असें झालें व या वरूनच भाऊसाहेबांच्या बखरींत 'गनिमांचा हर्षकाल' असें अनेकदा आलें आहे.

५७. 'तानकी' प्र० ३. 'तेजगी' प्र० ४. ताजकी=सुख, बरें, भलेपणा ?

५८. पेश=पुढें, वरचढ.

५९. 'नेस्त' व 'नाबूद' ह्या दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकच. तथापि ऊर्दु भाषेंत अशी पुनरुक्ति करण्याचा पाठ आहे. नेस्त सं० नास्ति, नाबूद फा० बूदन्=होणें, मिळून नष्ट, नाइनाट ह्या अर्थी.

६०. अबदल्लो यास 'इराणी' असें सर्वत्र ह्या बखरींत म्हटलें आहे. गिलच्या अगर दुराणी असें पाहिजे होतें.

६१. फत्तेकरणें=जिंकणें.

६२. 'बादशहास न मानितां मोडीत चालिला' प्र० ४.

बहादूर यांचा व जाटांचा उपमर्द करावा हा दढोत्तर[६३] विचार करून वकिलाबरोबर गुर्मीचें बोलणें सांगून पाठविलें. तदनंतर सुजात दौले व मनसूर अली या उभयतांनीं आपले वकिलाबरोबर सांगून पाठविलें कीं, " रजपूत व जाट दिल्लीपत बादशाही चाकर असतां त्या बादशहाबरोबर बदमस्ती करितात, त्यांसही जरब देऊन व तुम्हीही बंडे [करून] दरवर्षी या प्रांतीं येऊन बादशाही बळजोरीनें कायम करूं पहातां, येविशीं तुह्मांस इजा द्यावी हा मतलब आमचा आहे. या परता दुसरा मतलब आमचा कांहीं एक नाहीं. " याप्रमाणे आपल्या वकिलाबरोबर भाऊसाहेबांकडे सांगून पाठविलें आणि आपण बादशाही-अनुमतांत रजपूत राजे व राजवाडे व पठाण वगैरे वागत होते त्यांस फितात करून आपणास अनुकूल केलें व चितोडकर राणे व उदेपूरकर व अमेरीकर[६४] व रामनगरकर व मारवाडकर असे एक मतांत आणून सदाशिवपंतांवर व जाटांवर बदनजर धरिली.

तेव्हां सदाशिवपंत अटीनें फौजेसुद्धां दिल्लीस दाखल जहाले. दिल्लीचा बंदोबस्त उभयतांनीं* करावा हा विचार करून सर्वांची आणभाक क्रिया बेलभंडार घेतले[६५] कीं, इराणीस नेस्तनाबूद करावा. हा सिद्धांत करून जाट जामदार बादशाही सलतान्यांतील[६६] होते त्यांस सांगितलें कीं, " आमच्या सलतान्यास खर्चास पाहिजे सबब बादशाही जामदारखान्यांतून खजीना देववावा. " असें बोलणें पडतांच जाट [यानें] चित्तांत समजून उत्तर केलें कीं, " बादशाही खजीना हुकुमाबिगर खर्च करावयाचा नाहीं. तुम्ही लुटावयास सिद्ध जहाले असतां पुढें मागें आम्हांस नामोसी[६७] येईल. " असा घाट बोलण्यांत आणून जाटानें फेरबदलीची गोष्ट सांगितली कीं, " आम्ही बादशाही चाकर बहुत दिवसांचे असतां आमचे डोळ्यां देखत ही गोष्ट घडावी ही रीत आम्हां जाट रजपुतांस अनुचित. बादशाही तक्त आमचें आम्हीं रक्षावें. येथें एकनिष्ठपणें वर्तावें. हुकुमाबिगर खजीना फोडावयास दक्षणी बारग्यांची[६८] फौज आली असतां बेलाशक तरवार[६९] चालेल आणि तुमचा आमचा भाईपणा राहणार नाहीं. आम्ही बादशाही पूर्वापार चाकर तुमचें एकंदर[७०] ऐकणार नाहीं. या उपर समजोन रहाणें." अशीं भाषणें नोकेझोकेचीं[७१] जाटांनींही भाऊसाहेबांकडे सांगून

---

६३. दढोत्तर=दढतर, बळकट.
६४. 'अमेलारी' प्र० १. 'अजमीर' प्र० ३. 'अमेदर' प्र० ४.
* उभयतांनीं=जाट व मराठे यांनीं.
६५. 'झाले' प्र० ३.
६६. सलतना=फौज किंवा अंमल.
६७. नामोशी=बदलौकिक, बेअबरू.
६८. बारगे=बेबंद, लुटारू लोक.
६९. तरवार चालेल=आम्हीं मारूं.
७०. एकंदर=बिलकुल.
७१. 'निष्ठुर' प्र० ३ व ४. नोकेझांकेचीं=मनाला लागणारीं, खोंचणारीं.

पाठविलीं तीं सर्व भाऊसाहेबांनीं श्रवण करून सावध जाहले आणि चित्तांत समजले कीं, जाटाचा विश्वास नाहीं. हा कार्यवादु, समयास फिरून पडेल. आम्हांस हाच शत्रु. याचा भरंवसा नाहीं. तेव्हां दद्योत्तर विचार करून मनो· धारणास्तव भाऊसाहेब यांनीं उत्तर सांगून पाठविलें कीं, " तुम्हांस जें मान्य तें आम्हांस ही मान्य." असें सदाशिवपंत भाऊ यांणीं व मल्हारजी होळकर यांणीं सांगून पाठविलें. " यांत अणुमात्र तफावत नाहीं. या उपर तुम्ही कराल तेंच प्रमाण, ही खातर जमा असों देणें. बादशाही कायम करावी आणि शत्रूचा पराभव करावा. मागें फिसाइतामुळें बुबुबेगम[72] यांणीं बादशाहीचा नाश बहुत केला आणि सगळी बादशाही बुडविली. कांहीं स्वहित पाहिलें नाहीं. बेटी[73] देऊन इराणी शेर[74] केला. अटकपार होऊन हा काल पावेतों आला नवता. शहा [जहान] बादशहा यांणीं बाबर बादशहा काबीज केले. अलमगीर* बादशहानीं प्रौढ प्रताप सामान्य केला नवता. इराणी, दुराणी, मुलतान, मस्कत, पुर्तकाल[75] ज्यांचे दहशतीनें थरथर कांपत होते, त्या बादशहांची अबरू गृहकलहा मुळें अगदींच गेली. बादशाहीची जागा इराणी दुराणी आणि गिलच्या यांस केवळ पायवाट जाहाली. दौलतींत मुरबी[76] अमीर व दिवाण समजदार, शाहणा, नीतिवंत माणूस कोणी राहिला नाहीं. आम्ही फरजंद[77], लहान माणूस न हों. जेणेंकरून बादशाही सलामत[78] राहील तेंच करावयास आलों आहों. ही गोष्ट पसंतीस न आणितां आमचा तुम्हांस बे. विश्वास वाटून आला. हें तुमचे प्रत्ययास दिवसेंदिवस येईल. इराणी परम बादशाहीचा नाशकर्ता अब्दल्ली यांणीं भर देऊन अगदींच बादशाही बुडवावी या विचारावर प्रवृत्त जाहला. आणि मनसुरअल्ली व सुजातदौला [व] अवांतर कारभारी इराणी दुराणीकडे मिळाले. तुम्ही बादशाहीचे दुवागीर[79], इमानी आहां. आमचा बसवसा[80] काडीमात्र न धरितां[81] एक दील होणें. इराणीचा हिशेब कोण धरितो? आमचे खातरेंत नाहीं. तुम्हांजवळ आम्हांविषयीं हरएक

---

७२. दिल्लीच्या बादशाहाची बायको.

७३. ही बेटी अबदालीच्या मुलास (तैमूरशहा यास) दिली.

७४. शेर=वाघ=वरचढ, जबरदस्त.

* अलमगीर=विश्वजित्, औरंगजेब.

७५. पूर्तकाल=पोर्तुगाल.

७६. मुरबी=अभिमानी, कार्यधुरंधर, जाणता.

७७. फरजंद=पुत्र, पुत्रवत् मानिलेले. शाहू महाराजांस औरंगजेबाची कन्या पुत्रवत् लेखी व म्हणूनच राज्याची चौथाई त्यांस दिली होती. या गोष्टीस अनुलक्षून भाऊंचें लिहिणें आहे.

७८. सलामत=सुरक्षित.

७९. दुवागीर=आशीर्वाद देणारे, बरें चिंतिणारे.

८० बसवसा=धास्ती, संशय.

८१. या शब्दा पुढें "सर्वजमानतीनिशीं" प्र० ३.

बाबेविशीं[८२] कफारत[८३] पडते. त्या गोष्टीवर न जावें. जे बदनजर धरून वर्तणूक करितील त्यांस त्यांचा कुलस्वामी पाहून घेईल. तुम्ही मुरबी सर्व जाणत असतां अगदीं छान[८४] न केला. नजरेनें पाहून आम्हांस मग दोष ठेवावा. हें चांगलें नव्हे." याप्रमाणें बहुत प्रकारें युक्तिप्रयुक्तीनें बुद्धिवाद केला. परंतु जाट अविश्वासू. त्यांणीं भाऊसाहेबांस विश्वास दाखवून मनसूरअल्लीकडे व सुजातदौला याजकडे परस्परें सूत्र लावून इराणी सुद्धां भारी फौजेनिशीं एकाएकीं दिल्लीस आणिलें. ते कालीं महासंकट दुर्घट प्राप्त जाहालें. जाट याचा भरंवसा पूर्ण सदाशिवपंत यांसि कळला.

या समयीं दोन शह रक्षूनें[८५] निघावें यांतच उत्तम आहे, याप्रमाणें मनसोबा करून सदाशिवपंत परम सक्रोध होऊन बादशहाचें तख्त जडित नवरत्नाचें सुवर्णाचें होतें तें फोडून, त्यांतील मुबलख द्रव्य काढून, फौजेस वांटून आपले बुद्धीनें फौजा संभाळून निघोन कालिंदीतटाकास[८६] दाखल जाहाले. जाटांत व सदाशिवपंतांत प्रतशहातीमुळें[८७] अंतर्यामीं परस्परें विकल्प वाटून आला. स्नेहभाव रक्षिल्यामुळें व्यंगोक्ति[८८] दिसों दिली नाहीं. केवळ सदाशिवपंतांनीं व जाटांनीं एकमेकांस विरोध दिसों न दिला. परभारें जाट निघोन आपले देशाचे सरदेस[८९] गेले. इराणीसही आपलें भेंय अणुमात्र जाटांनीं दिसों दिलें नाहीं. याप्रमाणें सुरजमल्ल जाटाचा मजकूर पूर्ण सदाशिवपंतांस कळोन आला. सदाशिवपंत यांणीं आपली फौज व मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिंदे वगैरे सारी फौज दक्षण[illegible]गान्ची[९१] सव्वा दोन लक्ष उरली व उत्तर खंडांतील मराठी फौज व रजपूत व रांगडे व मेवाती आदिकरून एक लक्ष एकूण सव्वातीन लक्ष फौज, येणेंप्रमाणें जमाव एक ठिकाणीं करून शिवाय पायदळ साठ सत्तर हजार, तोफखाना वगैरे कारखाना सुद्धां यमुनातटकास इराणी येण्याचा रस्ता कोंडून, तोफखाना पसरून[९२], फळी[९३] धरून, चौफेर फौजा उतरविल्या. दाणावैरणीकरितां बादशाई खालचा मुलूख अगदीं वीस पंचवीस गांव पर्यंत चौफेर बेचिराख[९४] जाहाला. दाणा वैरण अगदीं बंद जाहाली. शेराची धारण झाली.

---

८२. 'बाबे' हा शब्द प्र० १|२ मध्यें नाहीं.

८३. कफारत=भेद, तंटा.

८४. छान=(छानणें) फोड, चौकशी, शोध. प्र० ३|४ मध्यें 'अगापिछा न केला' असें आहे तें मोडी नीट न लागल्यामुळें प्रत करणारांनीं चुकीनें लिहिलें.

८५. दोन शह रक्षून=जाटांचा व अबदालीचा असे दोन मारे चुकवून ?

८६. कालिंदी=यमुना.

८७. 'पादशाही तख्तामुळें' प्र० ३|४.

८८. व्यंगोक्ति=उघड वैर.

८९. सरद=सरहद=सींव.

९०. 'अविश्वास' प्र० ४.

९१. कराराची=निश्चयाची, इतबारी.

९२. पसरणें=(भोवतीं) मांडणें.

९३. फळी=दाट ओळ.

९४. बेचिराख=दीपहीन, ओसाड.

अनुक्रमणिका

तेही मिळेनाशी जाहली. वीस पंचवीस हजार फौज चौफेरें[९५] दिवसाचे मजलीस जाऊन भरवस्ती गांव असतील ते लुटून आणावे तेव्हां अन्नपाणी मिळावें. याप्रमाणें जाहालें. खजीनाही चालेनासा जाहला. अगोदर श्रीमंतांनीं दोन कोट रुपये हिंदुस्थानाचे मोहिमेस भाऊसाहेबांकडे पाठविले व मल्हारजी होळकर याजकडील खजिन्यांतील ऐक कोट व जनकोजी शिंदे यांजकडील खजीना दोन कोट व शिवाय सरकारी दोन कोट मागाहून[९७] आले एकून सात कोट रुपये लष्करांत पावले. आणखी ऐवज शहर पुण्याहून रवाना जाहाला, तो लष्करांत पावलाच नाहीं. वीस पंचवीस हजार फौजेला मार्ग फुटेनासा जाहीला. खजीना पाठविला तो सुरंजेसें[९९] व उज्जनीस व नरवरास व भेलशास अवांतर जागजागीं अटकून राहिला. लष्करचे कागद पत्र अगदी बंद जाहाले. तेव्हां कुंभेरीकर जाट सुरजमल्ल यांनीं बंदोबस्त आपले तर्फेनें करून एक कोट रुपये लष्करांत पोंचते केले. बुंदेले यांणीं व बागलकोटकर यांणीं, व बंगाले खण्डकर यांनीं, सवाईराम जयसिंग यांणीं, व चितोडकर यांनीं गुप्तरूपें खजीना पाठविलों, तो कुंजपुरींवरच होता. त्याची बातमी बारग्यांचे फौजांस लागतांच एकाएकीं जाऊन, धोंशा घालून खजीना लुटून नेला. तेथें मातबर अमीराचे व पठाणाचे व रोहिल्याचे कबिलें[६] होते ते अगदींच सांपडले. ते लुटून फस्त केले. आणि अटक करून ठेविले. सावकारी द्रव्य मातबरांचें व आमिराचें वगैरे मुबलख बादशाही खजीना शहाजाफरींचे वेळचा होता तो जोरावारीनें लुटून फस्त केला. ऐकून नऊ कोट रुपये सरकार जामदार[illegible] दाखल जाहाले. कुंजपुरा [illegible] [illegible]मुरी जाहाली. तेव्हां तीन शेर धान्य मिळों लागलें. खाण्यापिण्याची वगैरे सरंजामाची उठवण मोडली. या विराहित दिल्ली संस्थानचा मुलूख दरोबस्त मारून लुटून फस्त केला.

---

९५. 'फौज चार दिवसाचे' प्र० ३ व ४.

९६. 'तीन' प्र० ३ व ४.

९७. आणखी दोन कोट सरकारी खजीना आला ह्या बदल प्र० ३ व ४ मध्यें उल्लेख येथें नाहीं.

९८. ही खजीना घेऊन येणारी फौज असावी.

९९. 'सुरतेस' असें कांहीं प्रतींत आहे तें चुकीचें होय.

१००. हें मागील वृत्ताशीं चांगलेंसें जमत नाहीं. कोठे पाठविले ? अबदालीकडे ?

१. 'बागलकोटकर' कोण ?

२. 'बंगालखडीकर' प्र० २.

३. ह्या शब्दा पुढें "तो दुतर्फा जावा म्हणून पाठविला" प्र० ३ व ४.

४. यावरून ह्या जाट वगैरे मंडळीनें खजीना मुसलमानाकडे पाठविला असें कदाचित् होईल.

५. धोशा=झपाट्याचा हल्ला.

६. कबिले=कुटुंबें.

७. 'शहाजाद्याचे' प्र० २. 'शहाजहाचे' प्र० ३. शहादानचे' प्र० ४.

८. महामुरी=पुरवठा.

९. उठवण=तोटा, आपत्ति.

ही हकीकत सुजात दौला यांणीं दुराणीस तपसीलवार लिहून पाठविली. इराणी दुराणी दरकूच यमुनातीरास आले. पश्चिमेकडून घाट नदीचा उतरून, दोन तीनशें नावांचा पूल बांधोन नदी उतरूं लागले. तेव्हां दमाजी गायकवाड व समशेर बहादर व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी माणकेश्वर व यशवंतराव पवार व जनकोजी शिंदे वगैरे सरदार व पथके व इब्राम खान गाडदी यांजकडील सरदार पंचवीस हजार लोकांनिशीं बराबर सात आठशे † तोफा मोठ्या पल्लेयांच्या[11] व जेजाला व जंबुरे व गरनाला पुढें देऊन सरबत्ती केली. त्या सरबत्तीचे धडाक्यानें शत्रूकडील फौज जितकी यमुना उतरत होती तितकी ठार जाहाली; कोणी जिवंत राहिला नाहीं. मागील दुमाल्यावर[12] जी फौज होती त्या फौजेनें भाऊसाहेबांकडील मारागिरीची दहशत खाऊन पळोन गेली.

तदनंतर दुराणीकडे सदाशिवपंतांनीं वकिलाबरोबर सांगून पाठविलें कीं, तुह्मीच चढाई करून आलां तसेंच यमुना उतरून आलीकडे यावें अथवा आह्मीच तिकडे येतों. एकवेळ तुह्मांशीं व आह्मांशीं लढाई व्हावी हाच संकल्प आमचे अंतःकरणापासून आहे. यांत तफावत नाहीं. असा सिद्धांत करून वकील पाठविले. त्या वकिलांनीं पत्राप्रमाणें वगैरे मुखजबानीचे जाबसाल निवेदन केले. अबदल्ली व सुजातदौला व मनसूरअल्ली या त्रिवर्गांनीं तीं पत्रें वाचून पाहून ह्मणूं लागले कीं, "मराठे बडे कट्टे लढनेवाले उनके आं गु खुदा खडा रहनेका नहीं अनानेका[13] दुष्काल ''दा तोबी लढनेकू हटेले खडे रहते है. इस लढाई खातर सबने बडी धूम मचाँ* दीई. सल्ला ...ेकू कुछ लोक भेजते न्. मराठे लोगोंका बडा जोर नजर आताहि. लढाईके खातर सो दोन सा का।ч दुनयाबी बांचरा।ч हो रही. क्या करना !" अशीं उत्तरें दिलगिरीचीं त्रिवर्गांचीं पठाण रोहिले यांणीं श्रवण करून उत्तर दिलें कीं, "या उपर बारगेयांची[14] फौज चढून लढाईच्या उद्देशें आली असतां बेलाशक मोहरेम[15] करूं. यांत अंतर नाहीं. गलीम बहुत बदमस्त जोरावर जाहाला. त्यास आह्मी यमुना उतरून पैल तीरास येतों. याप्रमाणें पत्राचीं प्रतिउत्तरें लिहून सदाशिवपंत भाऊंस वस्त्रें व घोडा व शिरपेंच व

---

१०. 'पिराजी' प्र० २.

† 'सात आठ' प्र० २.

११. मोठ्या पल्याच्या=ज्यांचा मारा लांब होईल अशा.

१२. दुमाल्यावर होती=पाठीमागून मदतीस येत होती.

१३. किंवा 'अजानका' जा ज आणि ना न हीं अक्षरें मोडींत बहुतकरून सारखीं असल्यानें स्पष्ट कायतें कळत नाहीं.

* मचा दीई=वाढविली, माजविली (मचाना).

१४. बारगे=लुटारू, बेबंद लोक.

१५. मोहरम=(मोहरमच्या कत्तलेसारखी) कत्तल.

१ कुशाबा जामदार चांदवडचे किल्यावर मृत्यु पावला.
१ गोपाळराव न्यायाधीश घरीं सोडून दिल्हेवर मृत्यु पावले.
३

२. नाशिक मुक्कामीं सोडिले.
१ आपाभट पुणतांबेकर.
१ चिटको कानो, बापू फडणीस यांचे बंधू.
२

६. साहेबांनीं किल्ले घेतल्यावर सुटले ते असामी:—

१ बापू फडणीस जीवधन किल्यावर.
१ रघुनाथराव गुजर पालीचे किल्यावर.
१ लाडखान.
३

१ बापू हवालदार.
१ कृष्णा हुजऱ्या चांदवड किल्यावर.
१ बाबाजी व्यंकटेश किल्लां.
३

६

येणेंप्रमाणें नाशिकचे मुक्कामीं ह्या असाम्या आल्यावर एक एक मामलेदार यांचे स्वाधीन केल्या. बापू कान्हो फडणीस यांस रहातेकर यांचे स्वाधीन केलें. त्यांणीं बेडी सुद्धां डोलींत घालून शिवनेरच्या किल्यावर पाठविलें. तेथें पोंहोचल्यावर पुन्हा परवानगी गेली कीं, जीवधनचे किल्यावर ठेवावें. त्याजवरून पंधरा दिवसांनीं जीवधनचे किल्यावर ठेविले होते. नंतर सन समासीनचे अखेरीस कंपनी सरकारचीं पलटणें जाऊन किल्ले व ठाणीं घेतलीं ते समयीं जे जे कैदेंत होते ते ते जीवानिशीं राहिले होते त्यांस मुक्त केलें. ते आपआपले घरास आले. त्या संधीस चतुरसिंग राजे रायगडास होते. ते रायगडावर पलटण येण्याचे संधीस कांगोरीस नेहले होते. तेथें वारले. सन तिसां मयातैनचे सालीं. अस्थि इंग्रजी सरकारांतून बाळाजीपंत नातूंचे विद्यमानें वांईस आल्या. तेथून सातारियास अस्थि आल्यानंतर उत्तरकार्य जेंहालें.

समाप्त.

२१. चतुरसिंग कैदेंत असतां त्यास सोडविण्याविषयीं पुष्कळ प्रयत्न झाला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. मात्र एका गोसाव्यानें मीच चतुरसिंग, किल्यावरून पळून आलों, असें ढोंग करून कांहीं लोक जमविले व प्रचितगड किल्ला मोठ्या युक्तीनें घेतला. तेथें तो तोतया इंग्रज येऊन किल्ला घेत तों पर्यंत होता. ग्रांडफ.

[काव्येतिहास-संग्रह]

१३

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

श्रीमंत छत्रपती धाकटे रामराजे

व

धाकटे शाहूमहाराज

यांचीं चरित्रें

चतुरसिंग राजे ह्यांच्या हकीकती सुद्धां.

हीं

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या

विपुल टिपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

प्रकाशित केलीं.

॥ दुराराध्या राजलक्ष्मीरात्मवद्भिर्नृपैरपि ॥

मुद्राराक्षसम्.

शके १८०६.

अनुक्रमणिका

श्री

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परम प्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथप्रकाशक.

अनुक्रमणिका

[काव्येतिहास-संग्रहान्तर्गतम्]

७.

अथ श्रीपुरुषोत्तमपण्डितविरचितस्य

श्रीशिवकाव्यस्य

पूर्वार्द्धम् ।

इदं

बी. ए. उपपदधारिणा साने इत्युपनामधेयेन

नारायणसूनुना काशिनाथेन

नैकपुस्तकसमालोचनपूर्वकं संशोध्य सटीकं प्राकाश्यमानायि ।

शकाब्दाः १८०६.

अनुक्रमणिका

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्धम्.
१०	२	पवमवेगजि- ज्जिवाद्	पवनवेग- जिज्जवा
१०	२४	दु:प्रापं	दुष्प्रापं
१३	१३	पूर्वोक्तप्रकरेण	पूर्वोक्तप्रकारेण
१३	२४	पितृणां	पितॄणां
१६	१४	सन्नद्धान	सन्नद्धान्
१७	१९	व्याख्याथां	व्याख्यायां
२०	१३	निाश्चियेन	निश्चयेन
२०	२५	प्रतिक्रया	प्रतिक्रिया
२१	५	इत्युत्वा	इत्युक्त्वा
२१	२६	वलेन:	बलेन
२१	२७	गव्यते	गण्यते
२२	७	द्विजवर्य- बाहून	द्विजवर्य- बाहून्
२२	८	शिबप्रदेशं	शिवप्रदेशं
२३	१०	भविता चिरता	भविताऽ चिरता
२३	२७	तकाकी	एकाकी
२७	१०	तन्त्	तस्य
२९	२०	५५	५७
२९	२४	५६	५५
२९	३०	५७	५६
३०	४	शक्या	शक्त्या
३०	१६	पातिव्रत्यस्यम	पातिव्रत्यस्य
३०	१८	प्रतिधाय	प्रविधाय
३०	२८	श्रवणक्षेण	श्रवणक्षणे
३०	२९	यषाम्	येषाम्
३०	३०	शक्त्या	शक्त्या
३६	९	सपटिश:	सपट्टिश:
४३	३	वरवरिनाथ	वरवीरनाथ
४३	६	शिवाया	शिवाया:
४४	२९	स्वयकृतायां	स्वयंकृतायां
४७	१७	जनानंदकारिन	जनानंदका- रिन्
५०	१९	मैंजीयुक्त	मौंजीयुक्त:
५३	१०	पुनश्चाति	पुनश्चेति
५९	२५	समहै:	समूहै:
६०	७	आमंत्रय	आमंत्रयद्
६३	१५	निश्चयेन:	निश्चयेन
८३	९	मौंजोबंधन	मौंजीबंधनं
८७	१५	पिधास्ये	विधास्ये
८७	२१	वश:	वश्य:
८८	६	सितेवतत्	सितेव तत्
८८	१४	प्रणयश्च	मणयश्च
९६	१४	छस्येत्यर्थ:	छवेत्यर्थ:
९७	७	कम्या ब्र°	कम्याब्र°
९७	८	किल छ°	खिल छ°
१०९	२	निवसत्	न्यवसत्
११३	१	विद्वद्वार्या गे°	विद्वद्धार्यागे°
११३	४	भक्ष्येप्री°	भक्ष्येऽप्री°
११७	२	न्यपातयतं	न्यपातयत्तं
११७	४	समां	सभां
१२२	३	दर्लभेतस्य	दुर्लभैतस्य
१२४	१५	शुद्धोदांतान्	शुद्धोदान्तान्
,,	,,	निजभर्या	निजभर्त्रा
१२४	२३	सप्तधाभवेनं	सप्तधाभवनं
१२५	१३	वैकुठं	वैकुण्ठं
१२५	२५	अपत्नसाध्य:	अयत्नसाध्य:
१२७	१९	°विहिनो	°विहीनो
१२९	२८	स्यासाम्	स्थासाम्
१३०	७	धनन	धनेन
१३३	२३	धन	धनं
१४१	४	सम्शत्रूणां	सच्छत्रूणां
१४३	४	दुविनीतां	दुर्विनीतां
१४४	१३	भागिरथी	भागीरथी
१४५	३	तत्सुनुहार्रि°	तत्सूनुहरि°
१४५	१८	भुजते	भुंजते
१४८	२६	इंदवस्तु	इंदवस्तु
१४८	२९	मूत्यात	मूल्यात्
१५०	९	°हृढ:	°रूढ:
१५२	१४	चकार	चकार ॥२७॥
,,	१६	समुह:	समूह:
,,	२६	संस्तवयनं	संस्तवनं
१५५	४	सल्कं	सकलं

समाप्तम् ।